

David Mandić

PODRIJETLO HRVATSKOGA NAGLASNOG SUSTAVA: OD PRABALTOSLAVENSKOG DOBA DO DANAŠNJIH DANA

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

UDK 811.163.1/42'342.8

U članku se ukratko razmatra razvoj hrvatskoga naglasnog sustava od prabalto-slavenkoga razdoblja do danas. Tumače se najvažnije naglasne promjene koje su provedene tijekom toga razvoja i opisuje postanak osnovnih prozodijskih obilježja koja su postojala ili još postoje u raznim govorima. Također, daje se sažet opis postanka triju slavenskih naglasnih paradigmi i njihova daljnjeg razvoja u povijesti hrvatskoga jezika. Pojave o kojima je riječ nastoje se i fonetski objasniti.

Ključne riječi: naglasak, naglasna paradigma, ton, akut, cirkumfleks, (pra)balto-slavenski, praslavenski

Naglasni sustavi hrvatskoga jezika - i standarda i većine dijalekata - te raznih blisko srodnih zapadnih južnoslavenskih govora, s gledišta tipologije, netipični su za ovaj dio svijeta te su i u svjetskim razmjerima poprilično složeni. Njihovo podrijetlo seže u daleku prošlost, zasigurno barem do baltoslavenskoga prajezika, a prema nekim akcentolozima, kao što su C. Stang, V. M. Illič-Svityč ili V. A. Dybo,¹ njihov je razvoj bez značajnih prekida kontinuirano tekao još od praindoeuropskoga doba.

Ovdje ćemo pokušati dati pregled osnovnih pojava koje su obilježile taj razvoj od prabalto-slavenskoga razdoblja do danas, pod pretpostavkom da je i tadašnji naglasni sustav zapravo naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika. Naravno, treba imati na umu da je riječ o pojavama iz davnih vremena, rekonstruiranima uglavnom na temelju podataka iz današnjega vremena, jer naglasak se u slavenskim jezicima obično ne bilježi u pismu, pa su i stanja iz nedavne prošlosti u raznim govorima uglavnom dokučiva tek uz pomoć analize suvremenoga stanja te poredbeno-povijesne metode. Stoga tvrdnje o mogućoj fonetskoj, pa i fonološkoj, prirodi pojedinih pojava iz prošlosti treba shvatiti uvjetno, a osobito ako je riječ o veoma davnim naglasnim pojavama.²

Pokušaji rekonstrukcije naglasnoga sustava indoeuropskoga prajezika uglavnom se temelje na podacima iz starogrčkog i vedskog jezika, jer to su najstariji indoeuropski jezici čiji su naglasni sustavi posvjedočeni u pisanim spomenicima, a imali su slobodan naglasak te usto među njima postoje podudarnosti. Prema većini teorija, mjesto naglasaka u PIE nekako je bilo povezano s prijepojem, a postojala su najmanje dva različita naglasna tipa, o kojima su onda

¹ Vidi Stang (1957), Dybo (1981, 2000), Dybo et al. (1990, 1993). Drugi smatraju da je između praindoeuropskoga i prabalto-slavenskoga postojao prekid, tj. da je prabalto-slavenski naglasni sustav nastao kao rezultat temeljitih preustroja (v. Kortlandt 1975, 1983).

² Najstariji akcentuirani slavenski tekstovi potječu iz 14. st., a riječ je o nekim ranim staroruskim rukopisima. U njima je, međutim, bilježeno samo mjesto naglasaka. Tonske i kvantitativne opreke u istočno-slavenskom, naime, tada vjerojatno više nisu postojale. Podatke o dužini i, rjeđe, o tonu nalazimo pak tek u pisanim spomenicima iz kasnijega razdoblja, npr. u djelima hrvatskih leksikologa i gramatičara F. Vrančića, B. Kašića, J. Križanića i sl.

ovisile i naglasne alternacije (v. Beekes 1995; Halle 1997; Matasović 1997). K tomu, mnogi, kako je rečeno, smatraju da je u povijesti baltičkih i slavenskih jezika nastao prekid u razvoju naglasnoga sustava, s bitnim preustrojima (Kortlandt 1983), te da slijedom toga BS naglasni sustavi nisu od velike koristi pri rekonstrukciji sustava IE prajezika. Međutim, pripadnici moskovske akcentološke škole (v. npr. Dybo 2000) tvrde da nije tako te da u rekonstrukciju PIE naglasna treba uključiti i podatke iz BS jezika.

U PIE je, prema njihovu mišljenju, postojala opreka između visokoga i niskoga tona, koja se ostvarivala u svakom slogu riječi, a o tonskoj je konfiguraciji riječi ovisilo i mjesto naglasaka (udara). Tonovi su bili određeni leksički, dakle svaki se morfem odlikovao određenom tonskom konfiguracijom, koja je bila dio njegova leksičkog opisa, jednako kao i njegov glasovni sastav i sl. Do te se pretpostavke moskovski akcentolozi došli uspoređujući niz podataka iz starogrčkog, vedskog te BS i germanskih jezika, među kojima, čini se, postoje pravilne podudarnosti (v. npr. analizu u Dybo et al. 1993: 53 - 91).³

PIE opreka između visokoga i niskoga tona preživjela je i u BS prajezik, a prema ruskim se akcentolozima u slavenskom očuvala čak do općeslavenskoga razdoblja. Slogove s visokim tonom nazivamo dominantnima, a one s niskim recesivnima. U PBS se naglasak (udar) ostvarivao na prvom dominantnom slogu u riječi, a ako takvih nije bilo, pridruživao se automatski prvomu slogu riječi (Dybo 2000: 13 - 14; Lehfeltd 1993: 65 - 68). Ta se osnovna načela u nekim BS (pa i u mnogim hrvatskim) govorima u većoj ili manjoj mjeri naziru i danas.⁴

Izravna posljedica tih pravila naglašavanja bio je paradigmatički naglasni sustav s dva naglasna tipa koji su vrlo vjerojatno postojali u PBS: pomičnim i nepomičnim. Nepomičnomu su tipu pripadale riječi koje su u svim fleksijskim oblicima imale naglasak na nekom od slogova (tj. na prvom dominantnom slogu) osnove, a pomičnomu one čija se osnova sastojala samo od recesivnih slogova te je mjesto naglasaka ovisilo o gramatičkim nastavcima - ako je nastavak bio recesivan, naglasak je bio na prvom slogu riječi, a ako je bio dominantan, naglasak se ostvarivao na njemu. To je tzv. lateralna pomičnost.⁵

Jednako tako, kod izvođenja novih riječi, ako je korijen sadržavao dominantan slog, naglasak je bio na njemu, a ako ne, bilo je bitno kakav je derivacijski sufix. Opet, ako je taj sufix bio dominantan (a korijen recesivan), naglasak je bio na njemu te je riječ ulazila u nepomični naglasni tip, a ako ne, riječ je pripadala pomičnomu tipu.⁶

Uza sve to, stanje se u PBS naglasnom sustavu dodatno usložnilo pojavom dvaju "tonova" - akuta i cirkumfleksa, što je samo BS pojava i nije naslijeđena iz PIE. Obično se pretpostavlja da je ta tonska opreka nastala uglavnom kao posljedica gubljenja PIE laringalâ.⁷ Naime, u slogu koji je

³ Germanski jezici tu uglavnom nisu od velike pomoći jer već se i za pragermanski rekonstruirani vezani početni naglasak, no ranije se mjesto naglasaka u nekim riječima može utvrditi na osnovi odrazâ Wernerova zakona. Prema tomu zakonu, u ranom su pragermanskom frikativi *f, *b, *h, *h^w i *s (od PIE *p, *t, *k, *k^w i *s) iza nenaglašenoga sloga u istoj riječi prešli u svoje zvučne parnjake.

⁴ Inače, danas nigdje u IE jezicima nema izravnih fonetskih odraza tih tonova, no pretpostave li se oni za PBS, mora se prihvatiti da su naslijeđeni od ranije, jer ni u klasičnom PIE ni u PBS ne postoji ništa drugo od čega bi se oni mogli razviti. Za PBS je pak njihovo postojanje donekle vjerojatno, jer inače nije jasno zašto se naglasak pridruživao riječima upravo na opisan način. Naravno, stvari su mogle biti i znatno složenije, ali ovo je jedino što se dade dokučiti na temelju danas raspoloživih podataka.

⁵ U hrvatskom se odraz lateralne pomičnosti nazire npr. u imenica kao *rúka*, A.jd. *rûku*, ili *îme*, G.jd. *îmena*, N.mn. *imèna*, od starijega *rûkâ - rûku; îme, îmena - imenâ* (što se još čuva u nekim govorima). Nastavci N.jd. ž. i N.mn. sr. bili su dominantni, odatle i naglasak na njima.

⁶ Situacija pri prefiksaciji nije najjasnija, ali razložno je pretpostaviti da su prefiksi bili naglašeni ako su bili dominantni, s obzirom na to da su to prvi morfemi u riječi. Danas je u slavenskim govorima koji čuvaju tragove paradigmatičkoga naglasnog sustava stanje u tvorbi riječi znatno promijenjeno te se teži uvođenju tzv. kategorijalnog naglasaka. To znači da postoji težnja da svi oblici ili riječi izvedeni istim afiksom imaju isti naglasak (npr. u standardnom hrvatskom apstraktne imenice izvedene sufixom *-ina* odreda imaju kratkouzlazni naglasak na predzadnjem slogu: *toplina, kaličina, visina* i sl.; dok ranije nije bilo tako).

⁷ U PIE su postojala tri tzv. laringala (označavaju se kao *h₁*, *h₂* i *h₃*), no nije jasno što su točno bili. Kao glasovi,

bio zatvoren laringalom razvilo se obilježje poznato kao "akut". Ostali su pak slogovi automatski protumačeni kao "cirkumfleksni".⁸ Akutski se slogovi uglavnom smatraju dugima (ali v. Kortlandt 1975, 1983) na temelju podataka iz baltičkih i raznih drugih IE jezika. Cirkumfleksni su pak slogovi mogli biti dugi i kratki.

Kako je rečeno, tradicionalno se smatra da su akut i cirkumfleks bili nekakvi tonovi te se za PS uglavnom tvrdi da je akut bio uzlazan, a cirkumfleks silazan (v. npr. Ivšić 1970: 164 - 165). Međutim, usporede li se razni baltički odrazi s onima iz slavenskoga, vidi se da stanje i nije tako jednostavno. O tome će se govoriti nešto kasnije.

Ponajprije treba reći da su ukrštavanjem opreke akut : cirkumfleks i opreke recisivni : dominantni nastale četiri kombinacije - dominantni cirkumfleks, dominantni akut, recisivni cirkumfleks i recisivni akut. Da takvo kombiniranje nije tek teorijski konstrukt, jasno je iz posvjedočenih odraza tih četiriju "spojeva", jer među njima i danas postoje razlike (premda su se neki od njih u raznim govorima na razne načine stopili).

Ako je točna pretpostavka da je opreka dominantni : recisivni zapravo bila opreka između visokog i niskog tona te da su akut i cirkumfleks također bili tonovi, proizlazi da su se u PBS isprva razvila četiri različita tona. Međutim, prema nekim jezikoslovcima, odnos akut : cirkumfleks nije bio tonska opreka, već je "akut" bio poseban tip fonacije (Greenberg 2007). Pretpostavimo da je riječ o glotalizaciji ili tzv. glotalnoj škripi (*creaky voice*), s obzirom na to da je akut prvotno nastao pod utjecajem PIE laringalâ, ali i to da se on i danas u latvijskom i žemajtskom litavskom katkada ostvaruje kao tzv. prelomljeni ton, što je zapravo glotalizacija ili škripa (Derksen 1996: 9, 11 - 13).⁹

Tu dolazimo do dvije činjenice: 1. samo u "cirkumfleksnim" slogovima postojala je opreka po kvantiteti, jer u "akutskima", glotaliziranima, ona je bila irelevantna (premda su oni mogli biti fonetski dugi), i 2. jedina tonska opreka u PBS bila je ona između visokoga i niskoga tona, naslijeđena iz ranijih razdoblja. To znači da su tonovi koje nalazimo u nekim suvremenim baltičkim i slavenskim govorima morali nastati kasnije.

Kombinacije dominantnosti i recisivnosti s akutom i cirkumfleksom, naime, u BS jezicima odrazile su se kako slijedi. U standardnom litavskom (aukštajtski), u naglašenim slogovima, oba su se akuta odrazila kao silazni, a oba cirkumfleksa kao uzlazni ton. Tu je, dakle, nestala fonetska opreka između dominantnih i recisivnih slogova. Te opreke, čini se, nema ni u žemajtskom, no stanje je tu složenije. U nekim se govorima akut odrazio kao prelomljeni ton (glotalizacija), a cirkumfleks kao silazni, no samo u prvom slogu riječi. Naglasak se, naime, s nepočasnih cirkumfleksnih slogova povukao na početak riječi, gdje se time razvio uzlazni ton ako je novonaglašeni slog izvorno bio akutski, a ravni srednji ton ako je bio cirkumfleksni. U latvijskim je govorima stanje također poprilično raznoliko i složeno, a u najsloženijem primjeru tonske opreke postoje u svim slogovima riječi (naglasak je inicijalan). Dominantni akut tu je ravan visoki ton, recisivni akut je prelomljeni ton, a cirkumfleksu su stopljeni kao silazni ton. Za staropruski se na temelju označavanja naglasaka u slogovima s diftonzima dade pretpostaviti da su oba akuta tu bila uzlazna, a oba cirkumfleksa silazna (dakle, suprotno stanju u litavskom).¹⁰

Za slavenski se prajezik, kako je rečeno, tradicionalno pretpostavlja stanje jednako staropru-

očuvali su se samo u izumrlim anatolijskim jezicima, npr. h_2 u hetitskom, gdje se transliteriraju kao *h*. U ostalim su IE jezicima nestali, ostavivši tek neizravne tragove, poput duljenja prethodnoga samoglasnika i sl., a u PBS i pojave "tonskih" opreka. Najčešće se smatra da su to bili nekakvi guturalni glasovi te se katkada rekonstruiraju kao glotalni okluziv (h_1) i faringalni frikativi (h_2 i h_3) (Beekes 1995: 125 - 126, 142 - 148; Mihaljević 2002: 109 - 114).

⁸ Akut se također razvio tzv. Winterovim zakonom, u slogovima koji su u PIE završavali jednostavnim zvučnim okluzivom (Kortlandt 1983; Matasović 1994). Prema tzv. glotalnoj teoriji, ti su glasovi bili glotalizirani te se njihov učinak može povezati s onim laringalâ (Kortlandt 1983; Mihaljević 2002: 99 - 102). U kasnijim se razobljima akut mogao pojaviti i u drugim uvjetima, npr. pri duljenju samoglasnika, osobito u glagolâ (Dybo et al. 1990: 65 - 66).

⁹ Kako je rečeno, prava priroda PIE laringalâ nije poznata, no moguće je pretpostaviti da je riječ o glasovima koji se mogu odraziti kao glotalizacija upravo zbog spomenutih odraza u latvijskom i žemajtskom.

¹⁰ To je znatno pojednostavljen opis. Za detaljnije podatke o naglasku baltičkih govora vidi Derksen (1996: 9 - 17, 29).

skomu, no vjerojatno je bilo nešto složenije. Naime, dominantni se akut tu uglavnom prvotno odrazio kao kračina (kasnije je u razvoju zasebnih dijalekata bilo raznih duljenja), s dominantno-ga je cirkumfleksa naglasak prešao na sljedeći slog (v. niže), a recisivni akut i cirkumfleksu su se stopili kao silazni ton. K tomu, područje (domena) unutar kojega djeluje pravilo pridruživanja toga silaznog tona nije riječ, već čitava prozodijska riječ, jer za razliku od baltičkoga, recisivni se naglasak u slavenskom ostvarivao na prvom slogu prednaglasnice. Na sinkronijskoj razini, to je tzv. oslabljeno prenošenje naglasaka, koje se još uvijek više-manje čuva u mnogim hrvatskim govorima (npr. *rūku* - *ũ rūku*).¹¹

Tablica naglasnih podudarnosti u BSL¹²

		aukštajtski	žemajtski	latvijski	st.pruski	PS
dom.	akut	silazni t.	prelomljeni t.	visoki t.	uzlazni t.	kračina
	cirkumfleks	uzlazni t.	silazni t.	silazni t.	silazni t.	naglasak prenesen na sljedeći slog
rec.	akut	silazni t.	prelomljeni t.	prelomljeni t.	uzlazni t.	silazni t.
	cirkumfleks	uzlazni t.	silazni t.	silazni t.	silazni t.	silazni t.

Na osnovi dosad rečenoga, teško je zamisliti od kakvoga bi se tonskog sustava mogli razviti svi sustavi koji postoje ili su postojali u kasnijim BS govorima. Ako su postojala samo dva tona, akut i cirkumfleks, kako se tradicionalno smatra, teško je objasniti suprotne odraze u aukštajtskom litavskom i staropruskom te postojanje dvaju akuta u latvijskom i posebnoga "recisivnog naglasaka", različitoga od odrazâ obaju dominantnih, u slavenskom.

S druge strane, pretpostavi li se opreka visoki : niski ton, naslijeđena iz PIE, te k tomu opreka akut : cirkumfleks, pri čemu je akut posebna fonacija (recimo, glotalizacija), raznolike je odraze mnogo lakše objasniti. U litavskom i, čini se, pruskom nestalo je fonetske opreke visokoga i niskoga tona, a očuvala se opreka glotaliziran : jednostavan, koja je potom prešla u tonsku opreku (u žemajtskom se djelomično očuvala). Iz drugih je primjera među jezicima svijeta poznato da gubljenjem glotalizacije može nastati visoki ili niski (ili uzlazni i silazni) ton, ovisno o međustupnjivima pri gubljenju (Greenberg 2007: 83 - 86; Mandić 2009: 28 - 29); odatle oprečni odrazi u litavskom i staropruskom. U latvijskom sudbina glotalizacije mora da je ovisila o tome je li slog ranije bio visok ili nizak - u visokim je slogovima nestala, a u niskima se očuvala. I to se može objasniti međustupnjivima u razvoju tih pojava.

Za slavenski je pak moguće pretpostaviti sljedeći tijek događaja. U prvotnom su PS sustavu još postojali visoki i niski slogovi, a mogli su biti naglašeni i nenaglašeni. Također, neki su od njih bili glotalizirani ("akutski"). Potom je u nenaglašenim slogovima nestalo visokoga tona, čime je izgubljena opreka između visokog i niskog tona u nenaglašenom položaju. Ipak, opreka dominantni : recisivni, koja se temeljila na tim tonovima, nastavila je postojati na apstraktnoj, fonološkoj, razini te je i dalje utjecala na pridruživanje naglasaka (udara) riječima. Uslijed takvoga razvoja samo su naglašeni slogovi mogli biti visoki, što je vjerojatno dovelo do težnje da se u svim naglašenim slogovima razvije visoki ton (kasnije i u recisivnima). Takav je razvoj vrlo vjerojatan i s općelingvističkoga gledišta.

¹¹ To je znatno pojednostavljen opis; kasnije se zbog raznih duljenja i kraćenja te izjednačavanja stanje dodatno usložnilo. O razvoju dužina u općeslavenskom i hrvatskom vidi Kapović (2003, 2005^a, 2005^b).

¹² Podaci za žemajtski vrijede samo kada je riječ o izvorno naglašenim slogovima, a za praslavenski samo za naglašene slogove. Također, kračina kao odraz dominantnoga akuta u PS nije prvobitan odraz, već je to ranije, kako je rečeno, mogla biti posebna fonacija ili nešto tomu slično.

Potom je naglasak s neakutskih dominantnih slogova prenesen na sljedeći slog, što je pojava poznata kao Dyboov ili Illič-Svityčev zakon. Odatle odraz naglasaka na nastavku u hrv. *zvíjézdá* (od **zvěždā*) prema litavskom *žvaigždė*, gdje Dyboova zakona nije bilo. Kakav je točno bio naglasak na novonaglašenom slogu u PS, nemoguće je reći. Arhaičniji hrvatski govori tu uglavnom imaju kratkosilazni naglasak, npr. *ženà*, l mn. *ženàmi*, glagol *ženiti* i sl.

Treba, međutim, reći da u današnjim govorima koji čuvaju odraz starijega mjesta naglasaka ima mnogo primjera u kojima se čini da Dyboov zakon nije djelovao (npr. prezentski oblici glagolâ kao hrv. *nòsim*, *ljúbim*, dij. *ljúbim* i sl.). Stoga ruski akcentolozi smatraju da taj pomak nije bio dosljedan te da je proveden stupnjevito i ne na jednak način u svim slavenskim govorima (Dybo et al. 1993: 15 - 21). Prema toj teoriji, naglasak uglavnom nije prelazio na slabe jerove i na cirkumfleksne (neglotalizirane) dužine. S druge strane, neki smatraju da tih izuzetaka isprva nije bilo (v. npr. Holzer 2005: 44), već da je naglasak u tim primjerima kasnije sa slabih jerova i cirkumfleksnih dužina vraćen na staro mjesto. To se povlačenje naziva Stangovim ili Ivšičevim zakonom.

U svakom slučaju, naglasak koji se ostvarivao u tim "izuzecima" poznat je kao novi akut (dugi i kratki), koji u nekim hrvatskim i slovenskim govorima u dugim slogovima i danas postoji kao poseban ton.¹³ Prema pristašama beziznimnosti Dyboova zakona, novi je akut nastao Ivšičevim zakonom, koji je djelovao razmjerno kasno (odatle i atribut "novi"). No ako u tim primjerima nije bilo Dyboova (pa tako ni Ivšičeva) zakona, novi je akut zapravo izravan odraz dominantnoga cirkumfleksa, tj. naglasaka koji se ostvarivao u visokim neglotaliziranim slogovima.¹⁴

U doba djelovanja Dyboova zakona moralo je biti opreke između akuta i cirkumfleksa, što god oni bili, i u nenaglašenu položaju. Naime, jedino se tako mogu objasniti primjeri kao hrv. dij. l mn. *ženàh* : *kònjih*, 2. mn. impv. *nosìte!* : prez. *nòsite* i sl., gdje je izvorno akutski slog i danas naglašen (*ženàh* i *nosìte* < **ženàhъ*, **nòsite*), a cirkumfleksni je izgubio naglasak Ivšičevim zakonom ili ga nikada nije ni dobio (*kònjih* i *nòsite* < **kònjihъ*, **nòsite*).¹⁵

Dyboov je zakon, kao živu naglasnu promjenu, možda bolje tumačiti ne kao pomak naglasaka (udara), već ponajprije kao pomak visokoga tona kojim se odlikovao ranije naglašeni slog, na sljedeći slog. U to se doba, naime, samo u naglašenom slogu ostvarivao visoki ton. Dakle, riječ je o preustroju tonske konfiguracije ili opće tonske konture tih riječi. Pomak nije djelovao na akutske (glotalizirane) slogove, kao ni na recesivni naglasak, jer u potonjega po svoj prilici i nije bilo visokoga tona.

Bitna je posljedica Dyboova zakona bila jedna novost u sustavu naglasnih tipova u praslavenskom. Nepomični se naglasni tip, naime, tim pomakom raspao na dva podtipa. Prvi, s nepomičnim naglaskom na osnovi riječi, i drugi, gdje je naglasak ranije bio "cirkumfleks" na zadnjem slogu osnove, pa je, barem u nekim oblicima, prešao na gramatički nastavak. Pomični je tip ostao nepromijenjen. Ta se tri tipa nazivaju naglasnim paradigmatama i označuju slovima *a*, *b* i *c*, a odrazi

¹³ U hrvatskoj se literaturi, osobito starijoj, taj posebni ton katkada naziva zavnutim naglaskom, ili čakavskim ili starohrvatskim akutom. Inače je uobičajen naziv (općeslavenski) novi akut ili neoakut, koji se često odnosi i na podrijetlom odgovarajući naglasak u kratkim slogovima. Ovisno o dijalektu, taj je ton ravan ili donekle uzlazan, odakle i naziv "akut", s obzirom na to da se i stari, praslavenski, akut tradicionalno smatra uzlaznim.

¹⁴ Tvrdnja da je novi akut odraz cirkumfleksa može zazvučati zbudujuće, no to je itekako moguće. Dyboov je zakon djelovao u općeslavenskom razdoblju i završni su jerovi tada već mogli biti slabi. To bi značilo da je novi akut u primjerima kao npr. *kljūč* (od **kljūčъ*) zapravo izravan odraz dominantnoga cirkumfleksa. U većini je ostalih oblika Dyboov zakon proveden te se naglasak našao na sljedećem slogu: **kljūča* > *kljūčā* itd. Mnogo kasnije, naglasak je u novoštokavskom vraćen na prvotno mjesto, no u drugačijem obliku: *kljūca*.

¹⁵ Možda je neobična i neprirodna pretpostavka da je Dyboovim zakonom naglasak prelazio i na kratke slogove, npr. u l jd. **kònjemъ* > **konjèmъ*, pa i s dugih slogova **kljūčemъ* > **kljūčèmъ*, a da istovremeno nije prelazio na dužine: l mn. **kònjihъ*, **kljūčihъ*. No ništa manje neobična nije ni pretpostavka da je naglasak najprije prenesen svugdje, a kasnije se povukao s dužine, pa i na kraćinu, a s kraćine na dužinu nije. Primjeri kao *kònjih* i *kljūčèm* u hrvatskim govorima postoje i danas.

im postoje i u većini hrvatskih govora (NP *a kràva, kràvu*; NP *b sestrà, sestrù* ili *sèstra, sèstru*; NP *c vodà, vòdu* ili *vòda, vòdu*).¹⁶

Budući da je u izgovoru nestalo opreke visoki : niski u nenaglašenu položaju, visoki se ton mogao ostvariti samo u jednom slogu riječi. Stoga se obično govori o dominantnim i recesivnim morfemima, jer više se kao takvi ne promatraju zasebni slogovi, već čitavi morfemi. Dominantni morfemi čiji se visoki ton zbog Dyboova zakona ostvaruje na sljedećem morfemu mogu se nazvati zanaglašujućima, a svi oni koji to pomicanje blokiraju (npr. oni sa slabim jerom ili dugim samoglasnikom) prednaglašujućima.

Nakon tih promjena nestalo je glotalizacije (akuta) u svim niskim slogovima. Niski su tada bili svi nenaglašeni slogovi, a vjerojatno i slogovi s recesivnim naglaskom. U svakom slučaju, potonji su često bili i nenaglašeni, jer naglasak se s njih prenosio na klitike, a neki su oblici tih riječi bili naglašeni na kraju (kad je nastavak bio dominantan). Odras glotaliziranosti tu je isprva bila dužina.¹⁷ Gubljenje glotalizacije u niskim slogovima nije neobično, jer oba se obilježja, fonetski gledano, odlikuju niskom frekvencijom titranja glasnica, pa glotalizacija u niskim slogovima može postati manje zamjetna i, s vremenom, nebitna.

Time je glotalizacija postala ograničena na naglašene slogove i jedina prozodijska opreka koja se još mogla ostvarivati u nenaglašenu položaju ostala je opreka po kvantiteti. Također, time je nestalo i opreke "akuta" i "cirkumfleksa" u nenaglašenim slogovima, ali i kod riječi naglasne paradigme *c* (raniji pomični tip).¹⁸

U prvom slogu riječi s recesivnim naglaskom razvio se silazni ton, što je zapravo odraz visokoga tona na prvom mori sloga. Tradicionalno se smatra da je taj ton odraz PBS cirkumfleksa te da je u PS akut tu na neki način prešao u cirkumfleks (tzv. Meilletov zakon), no to je teško prihvatiti, jer nije jasno zašto se taj cirkumfleks onda nije prenosio na sljedeći slog kao onaj u dominantnim slogovima, i zbog čega se ovaj prenosi na klitike, a onaj ne.

Razvoj silaznoga tona u prvom slogu recesivnih oblika, zapravo konfiguracije Visok(-Nizak) unutar sloga, posljedica je težnje da svi naglašeni slogovi na fonetskoj razini budu visoki, koja je nastala nakon gubljenja visokoga tona u nenaglašenu položaju. Naravno, taj je silazni ton morao nastati tek nakon gubljenja glotalizacije (akuta) u niskim slogovima jer bi se u protivnom ona očuvala u recesivnim oblicima. U nekim jezicima svijeta koji imaju opreku visoki : niski u naglašenu slogu, niski ton zapravo zvuči donekle silazno, a tako je moglo biti i u praslavenskom. Ako je pak naglasak bio na prednaglasnici, tu je bila zanaglasna dužina, koje su također uglavnom fonetski silazne (usp. hrv. izgovor *glàvu* i *nà glàvu* i sl.), što je sve moglo potaknuti razvoj silaznoga tona kod tih riječi.

Sljedeća je pojava bila gubljenje glotalizacije (akuta) i u naglašenim slogovima; što se moglo dogoditi i prije razvoja silaznoga tona u recesivnim oblicima, a moglo je biti i istovremeno s time. Tu je odraz bila kračina, premda se uglavnom smatra da je dužina očuvana u češkom.¹⁹ Moguće je da se u tim slogovima isprva ostvarivao uzlazan ton, no i ne mora biti tako. U svakom slučaju,

¹⁶ Navedeni su primjeri iz govora s najjarhaičnijom akcentuacijom i iz novoštokavskoga. U mnogim se govorima odrazi donekle razlikuju. Također, tu su navedeni jednostavni primjeri; stanje je često mnogo složenije. Ovdje je u *krava* izvorno bio stari akut, pa se naglasak nije micao s osnove; u *sestra* je bio (kratki) cirkumfleks i naglasak je prenesen Dyboovim zakonom na nastavak; a u *voda* je lateralno pomični naglasak naslijeđe od ranije.

¹⁷ Tipološkim je studijama utvrđeno da gubljenjem glotalizacije obično nastaje dužina ako se glotalizacija prije nestanka ostvarivala kao škripa (Greenberg 2007: 83 - 84; Mandić 2009: 28 - 29).

¹⁸ U litavskom pak i u pomičnom naglasnom tipu postoji opreka akut : cirkumfleks. Stoga u tom jeziku postoje četiri naglasna tipa - dva su odraz nepomičnoga, a dva odraz pomičnoga PBS naglasnog tipa.

¹⁹ Za češki i gornjolужиčki se uglavnom smatra da su očuvali dužinu kao odraz PS akuta (u lužičkom je to kasnije prešlo u kvalitativnu opreku). Međutim, u češkom se dužina pojavljuje samo u jednosložnim i dvosložnim riječima, a u potonjima samo ako je drugi slog kratak (*hrách, kráva*, ali *kravou*). Budući da se u tim uvjetima često duljio i kratki novi akut (*kůže < *kôža*), moguće je da je u češkom ta dužina drugotna. U lužičkom je odraz dužine također moguće objasniti kao drugotnu pojavu (Bethin 1998: 286). U tipološkim je studijama dokazano da se kračina pojavljuje kao odraz glotaliziranosti ako je ranije bila riječ o jednostrukom glotalnom prekidu, a ne o škripi (V. bilj. 17).

odraz akuta stopio se s odrazom kratkoga novog akuta, a možda i s odrazom kratkoga recisivnog naglasaka.²⁰

Daljnje su promjene svojstvene zasebnim slavenskim dijalektima. U hrvatskom su bitne sljedeće. Najprije je, nakon gubljenja slabih jerova, u jednosložnim riječima produljen kratki recisivni naglasak, što podupire pretpostavku o nekakvoj fonetskoj opreci između toga naglasaka s jedne strane i odraza PS akuta i kratkoga novog akuta s druge (hrv. *nôs* : *brăt, kònj* < **nòs̥* : **brăt̥r̥b̥, *kòn̥j̥*). U genitivu množine riječi NP *a* produljen je kratki naglasak, kao silazni ton jednak recisivnomu, koji se naziva novim cirkumfleksom (hrv. *kràva* : *krāv, krāvā*). Obje te pojave postoje u čitavom zapadnom južnoslavenskom. Usto je u južnijem dijelu toga područja (štokavski, južnočakavski) naglasak s novoga cirkumfleksa povučen na prethodni slog (*lopàta* : *lòpāt*; odnosno *lòpata* : *lòpātā*; ali sjeverno uglavnom *lopāt*). Danas tu ima puno izuzetaka.

U slovenskom i kajkavskom novi je cirkumfleks mnogo učestalija pojava. Razvio se i duljenjem bilo kojega kratkog naglasaka (osim novoga akuta) nakon ispadanja slaboga jera ili kraćenja dužine u sljedećem slogu (*bītka, gāvran* < **bit̥ska, *gāvran̥*).²¹ To se, iako u znatno manjoj mjeri, susreće i u sjevernočakavskom. Duljenjem odraza kratkoga novog akuta pak u istim je govorima nastalo još primjera dugoga novog akuta (Lončarić 1996: 22 - 23).

U mnogim štokavskim govorima potom nestaje novoga akuta kao posebnoga tona i on se stapa sa silaznim tonom (npr. recisivnim ili novim cirkumfleksom). Recisivni se ton, unatoč fonetskoj istovjetnosti, i danas fonološki razlikuje od svih novijih silaznih tonova po tome što je samo on podložan oslabljenom prenošenju na prednaglasnice - usporedi odraze recisivnoga *rūku, zà rūku* i novoga cirkumfleksa *krāvā, òd krāvā* i novog akuta *sūšē* (< *sūšē*), *òd sūšē*.

Naglasak (udar) se povlači na prethodni slog gdje je god to moguće, čime nastaje novoštokavski naglasni sustav. Dužine i mjesto visokoga tona ostaju nepromijenjeni, čime nastaju dva nova uzlazna "naglasaka", zapravo uglavnom slijeda naglašenog niskog ili visokog sloga (ovisno o govoru) i visokoga (ranije naglašenog) sloga: *rūkà* > *rúka*; *nogà* > *nòga*.

Sustav naglasnih paradigmi očuvao se uz neke preustroje povezane s dosad opisanim promjenama. Većinom su razlike nastale prelaskom riječi iz jedne paradigme u drugu te analogijama povezanim s gubljenjem akuta i sl. Također, u novije je vrijeme bitna težnja za dokidanjem pomičnosti naglasaka u NP *c* (*sín, sìnovi, sínòvima* > *sín, sìnovi, sìnovima*; *kòkòš, G mn. kòkòši* > *kòkoši*) i promjenâ tona kao odraza ranije pomičnosti (*měso, mn. mēsa* > *měsa*), iako je to nešto rjeđe. Zbog toga je naglasna paradigma *c* doživjela znatnu eroziju i većina je riječi iz nje prešla u NP *a* ili *b*. Jedino je dobro očuvana u glagolâ, no često ne kao pomični tip, već kao tip s odrazom nastavčnoga naglasaka u prezentu (NP *c* *lètīm* < *letīm* : NP *b* *nòsīm*, NP *a* *vīsīm*). Pridjevi NP *c* često prelaze u NP *b* (*mlâd, mlâda, mlâdo* > *mlâdo*), a svi višesložni u NP *a* (*vàljān, valjāna* > *vàljāna*). Ista težnja, za ujednačavanjem naglasaka, vlada i kod glagolskih pridjeva (*ùzeo, uzéla* > *ùzèla*).

Ipak, u hrvatskom su jeziku, a osobito u nekim mjesnim govorima, i do današnjega dana očuvani odrazi mnogih pojava iz daleke prošlosti te je detaljno proučavanje i analiziranje njihovih naglasnih sustava od velike važnosti za rekonstrukciju općeslavenskoga, a i ranijih stanja u razvoju hrvatske akcentuacije.

²⁰ Kako je rečeno, novi je akut možda odraz dominantnoga cirkumfleksa, a možda je nastao povlačenjem naglasaka sa slabih jerova i cirkumfleksnih dužina (ovisno o formulaciji Dyboova zakona). U svakom slučaju, on zasigurno jest nastao na potonji način u primjerima u kojima je naglasak odranije bio na jeru (npr. u G mn. imenica NP *c*) ili na dužini nastaloj stezanjem (kod *a*-glagolâ, određenih pridjeva, rednih brojeva itd.).

²¹ Kratki su naglasci tada bili: kratki recisivni naglasak (**ðko*), naglasak na kratkom slogu nastao Dyboovim zakonom (**potòk̥b̥*, l. jd. **stolòmb̥*), odraz staroga akuta (**kràva*, l. mn. *nogāmi*), naglasak nekih jednosložica (**tò*) te kratki novi akut (**kòn̥j̥*). Moguće je da je između recisivnoga i ostalih kratkih naglasaka postojala neka razlika u izgovoru (i nakon nestanka PIE opreke visok : nizak). Duljenjem kratkoga novog akuta nije nastajao novi cirkumfleks (v. dalje).

KRATICE I SIMBOLI

(P)IE - (pra)indoeuropski
 (P)BS - (pra)baltoslavenski
 PS - praslavenski

*Suvremeni hrvatski naglasni likovi
 označavaju se tradicionalnim znakovljem.

Litavski (pojednostavljeno):

á - akut
 ã - cirkumfleks
 à - kratki

Baltoslavenski prajezik:

á - naglašeni akut
 â - nenaglašeni akut
 ã - naglašeni cirkumfleks
 ā - nenaglašeni cirkumfleks
 à - kratki naglasak

Praslavenski:

ǎ - stari akut
 ǣ - dugi cirkumfleks i novi akut
 à - svaki kratki nerecesivni naglasak
 â - dugi recesivni naglasak
 ô - kratki recesivni naglasak
 (â - nenaglašeni akut, ranija stanja)
 (ā - nenaglašeni cirkumfleks, ranija stanja;
 kasnije svaka nenaglašena dužina)

POPIS LITERATURE**BARIĆ ET AL. 1995**

Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, Zagreb 1995.

BEEKES 1995

Robert S. P. Beekes, *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*, Amsterdam/Philadelphia 1995.

BETHIN 1998

Christina Y. Bethin, *Slavic Prosody: Language Change and Phonological Theory*, Cambridge 1998.

DERKSEN 1996

Rick Derksen, *Metatony in Baltic*, Amsterdam - Atlanta 1996.

DYBO 1981

Vladimir A. Dybo, *Slavjanskaja akcentologija: Opyt rekonstrukcii sistemy akcentnyh paradigm v praslavjanskom*, Moskva 1981.

DYBO 1982

Vladimir A. Dybo, "O nekotoryh akcentologičeskikh izoglossah slovensko-kajkavskoj jazykovoju oblasti", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6, Zagreb 1982, 101 - 134.

DYBO 2000

Vladimir A. Dybo, *Morfonologizovannye paradigmatičeskie akcentnye sistemy: Tipologija i genezis I*, Moskva 2000.

DYBO ET AL. 1990

Vladimir A. Dybo, Galina I. Zamjatina, Sergej L. Nikolaev, *Osnovy slavjanskoj akcentologii*, Moskva 1990.

DYBO ET AL. 1993

Vladimir A. Dybo, Galina I. Zamjatina, Sergej L. Nikolaev, *Osnovy slavjanskoj akcentologii: Slovar'*, Moskva 1993.

GARDE 1993

Paul Garde, *Naglasak*, Zagreb 1993.

GREENBERG 2007

Marc L. Greenberg, "Phonetic Evidence for the Development of the 'Acute' Tone in Slavic", u: *Tones and Theories: Proceedings of the International Workshop on Balto-Slavic Accentology* (Zagreb, 1.-3. srpnja 2005.), (ur. Mate Kapović i Ranko Matasović), Zagreb 2007, 75 - 87.

HABIJANEC 2006

Siniša Habijanec, *Razvoj slovačkoga akcentuacijskoga sustava kao model akcentuacijskoga razvoja zapadnoslavenskih jezika* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; rukopis).

HALLE 1997

Morris Halle, "On Stress and Accent in Indo-European", *Language*, 73(2), Washington 1997, 275 - 313.

HOLZER 2005

Georg Holzer, "Zur relativen Datierung prosodischer Prozesse im Gemeinslavischen und frühen Kroatischen", *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 51, Wien 2005, 31 - 71.

IVŠIĆ 1970

Stjepan Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970.

IVŠIĆ 1971

Stjepan Ivšić, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije* (*Gesammelte Schriften zum slavischen Akzent*), München 1971.

KAPOVIĆ 2003

Mate Kapović, "Razvoj starih dugih samoglasa u hrvatskom i ostalim slavenskim jezicima", *Filologija*, 41, Zagreb 2003, 51 - 82.

KAPOVIĆ 2005^A

Mate Kapović, "The Development of Proto-Slavic Quantity (from Proto-Slavic to Modern Slavic Languages)", *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 51, Wien 2005, 73 - 111.

KAPOVIĆ 2005^B

Mate Kapović, "Nove duljine u hrvatskom jeziku (nakon općeslavenskoga razdoblja)", *Filologija*, 44, Zagreb 2005, 51 - 62.

KAPOVIĆ 2008

Mate Kapović, "Razvoj hrvatske akcentuacije", *Filologija*, 51, Zagreb 2008, 1 - 39.

KORTLANDT 1975

Frederik Kortlandt, *Slavic Accentuation. A Study in Relative Chronology*, Lisse, Netherlands 1975.

KORTLANDT 1983

Frederik Kortlandt, *From Proto-Indo-European to Slavic*, <http://www.kortlandt.nl/publications/art066e.pdf>. (1. srpnja 2011).

KRAVAR 1988

Miroslav Kravar, "Prilog fonetici četveroakcenatskoga sistema", *Filologija*, 16, Zagreb 1988, 101 - 113.

LANGSTON 2006

Keith Langston, *Čakavian Prosody: The Accentual Patterns of the Čakavian Dialects of Croatian*, Bloomington (Indiana) 2006.

LEHFELDT 1993

Werner Lehfeldt, *Einführung in die morphologische Konzeption der Slavischen Akzentologie*, München 1993.

LEHR-SPLAWIŃSKI 1917

Tadeusz Lehr-Splawiński, "Ze studiów nad akcentem słowiańskim", *Prace Komisji językowej Akademii umiejętności w Krakowie*, 1, Kraków 1917.

LONČARIĆ 1996

Mijo Lončarić, *Kajkavsko narječje*, Zagreb 1996.

MANDIĆ 2009

David Mandić, *Postanak praslavenskih naglasnih paradigmi kod imenicâ i njihova sudbina u suvremenom hrvatskom jeziku* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; rukopis).

MATASOVIĆ 1994

Ranko Matasović, "Winterov zakon i baltoslavensko jezično zajedništvo", *Suvremena lingvistika*, 38, Zagreb 1994, 5 - 21.

MATASOVIĆ 1997

Ranko Matasović, *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*, Zagreb 1997.

MATASOVIĆ 2008

Ranko Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb 2008.

MIHALJEVIĆ 2002

Milan Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika: Uvod i fonologija*, Zagreb 2002.

STANG 1957

Christian S. Stang, *Slavonic Accentuation*, Oslo 1957.

STANKIEWICZ 1993

Edward Stankiewicz, *The Accentual Patterns of the Slavic Languages*, Stanford (California) 1993.

VAN WIJK 1939

Nicolaas Van Wijk, "Zur Geschichte der serbokroatischen Polytonie", *Zeitschrift für slavische Philologie*, 16, Heidelberg 1939, 261 - 269.

THE ORIGIN OF THE CROATIAN ACCENTUAL SYSTEM: FROM THE PROTO-BALTO-SLAVIC PERIOD UNTIL PRESENT DAY

This paper offers a short survey of the development of the Croatian accentual system from the Proto-Balto-Slavic period up to this day. The most important prosodic changes that were carried through in the course of this development are explained, and the rise of the basic prosodic features which existed or still exist in various dialects is described. Additionally, a concise description of the rise of the three Slavic accentual paradigms and of their further development in the history of the Croatian language is provided. An attempt has been made to phonetically explain the phenomena in question.

Keywords: accent, stress, accentual paradigm, tone, acute, circumflex, (Proto)-Balto-Slavic, Proto-Slavic